International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(3): 131-133

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(3): 131-133
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 19-03-2019
Accepted: 21-04-2019

विनोद कुमार जांगिड
शोधच्छात्र, श्री लाल बहादुर शास्त्री, संस्कृत विद्यापीठ नई दिल्ली, भारत

Correspondence
विनोद कुमार जांगिड
शोधच्छात्र, श्री लाल बहादुर शास्त्री, संस्कृत विद्यापीठ नई दिल्ली, भारत

इत्संज्ञायाः महत्त्वम्

विनोद कुमार जांगिड

प्रस्तावना

भारतीयभाषासु संस्कृतभाषा वैज्ञानिकी प्रामाणिकी च वर्तते। वयं भारतीयास्तु ब्रह्माण्डस्य देवलोकस्य च प्रथमभाषारूपेण संस्कृतमवगच्छामः। अस्याः प्राचीनता न केवलमस्माभिरपितु वैदेशिकैरपि गण्यते। कस्यापि भाषायाः सुदीर्घपरम्परायां तस्याः व्याकरणस्य महत्त्वपूर्णमवदानं भवति अतैव संस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य विषये किञ्चित् प्रमाणमत्रा दीयते।

संस्कृतव्याकरणं प्राचीनसमये बहुविशालमासीत्। तस्य परम्परा कथमग्रेसरति अस्मिन् विषये ट्टक्तन्त्राव्याकरणे शाकटायनोऽपि-इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या ऊचुर्ब्रह्मा ब्रहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ट्टषिभ्य ट्टषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न तु भुक्त्वा न नक्तफं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः'[1] इति। इयती महतीपरम्परा सत्यपि अस्मिन् व्याकरणे महर्षिपाणिनिना अद्भुतं लोकानुसारं परिवर्तनं कृत्वा अस्माकं समक्षं यत् व्याकरणस्वरूपं प्रस्तुतं तत् तु अध्ुनाऽपि भाषाविदुषां कृते चमत्कारमिव वर्तते। पाणिनेः महत्त्वं तु सर्वे जानन्ति एव तथापि माहेश्वरसूत्राणां समुपस्थापनेन आचार्यस्य वैज्ञानिकदृष्टिकोणमस्माकं पुरतः समायाति। माहेश्वरसूत्राणि चतुर्दश सन्ति तानि च

1. अइउण्	2. ट्टलृक्
3. एओघ्	4. ऐऔच्
5. हयवरट्	6. लण्
7. ञमङणनम्	8. झभञ्
9. घढध्ष्	10. जबगडदश्
11. खपफछठथचटतव्	12. कपय्
13. शषसर्	14. हल्

संस्कृतव्याकरणस्य सारमेतेषु माहेश्वरसूत्रेषु निगूढो वर्तते। अत्रा का वैज्ञानिकता अस्ति। सर्वप्रथमं माहेश्वरसूत्रेषु स्वराणां प्रतिपादनमाचार्येण कृतम्। ततः व्यञ्जनवर्णानां समावेशो वर्तते। इतोऽपि इत् संज्ञायाः महत्त्वम् । इत्संज्ञायाः कृते प्रायशः षट्सूत्राणि सन्ति।

1. 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्'[2]– उपदेशे{जनुनासिको{जित्सङ्गं स्यात्।
2. 'हलन्त्यम्[3]– उपदेशे{न्त्यं हलित्स्यात्।
3. 'आदिर्ञिटुडवः'[4]–उपदेशे धतोराद्या एते इतः स्युः।
4. 'लशक्वतद्धिते'[5] –त(तिवर्जप्रत्ययाद्यालशकवर्गाः इतः स्युः।
5. 'चुटु'[6]– प्रत्ययाद्यौ चुटु इतौ स्तः।
6. 'षः प्रत्ययस्य'[7] प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात्।

1 लघुशब्देन्दुशेखरम्
2 सिद्धान्तकौमुदी 1/3/2
3 सिद्धान्तकौमुदी 1/3/3
4 सिद्धान्तकौमुदी 1/3/5
5 सिद्धान्तकौमुदी 9/3/8
6 सिद्धान्तकौमुदी 1/3/7
7 सिद्धान्तकौमुदी 1/3/6

अत्रा ध्यातव्यं यत् इत्–संज्ञा प्रत्याहारनिर्माणेऽपि सहायकी वर्तते। पाणिनिव्याकरणे प्रायः चतुर्चत्वारिंशत् प्रत्याहाराः सन्ति। अतः कथयितुं शक्नुमः यदित्संज्ञायाः महत्त्वपूर्णं पफलं तु प्रत्याहारनिर्माणमेव वर्तते। तथापि सम्पूर्णव्याकरणे इत्संज्ञायाः अन्यानि पफलानि अपि सन्ति। तेषां ससूत्रां विवरणमधे दीयते–

1. उत्

1. 'उगितश्च'[8] उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां घीप् स्यात्। यथा– पचन्ती। भवन्ती।
2. उगिदचां **सर्वनामस्थानेऽधातोः'** [9] – अधतोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे। यथा– मघवान्।
3. उगितश्च' [10] उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु "स्वो वा स्यात्। यथा– विदुषितरा।

2. ट्टत्– 'ट्टदुपधच्चाक्लृपिचृते'[11] – वृत्। वृत्यम्। वृध्। वृध्यम्।

3. ञित्

1. **'अचोञ्णिति'** [12] ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। यथा– सखायौ। सखायः।
2. **'तद्धितेष्वचामादेः'**[13] ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्।

4. मित्

1. मिदचोऽन्त्यात्परः [14] –अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयौ मित्स्यात्। यशांसि। वनानि।
2. 'मितनखे च'[15] यथा– मितम्पचा ब्राह्मणी।

5. घित्

1. घिच्च[16]– अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। गवाग्रम्।(अवङ्)
2. 'घेर्धिति' [17] – घिसंज्ञकस्य घिति सुपि गुणः स्यात्। यथा – हरये।
3. 'घिति "स्वश्च' [18] इयघुवघस्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्राीलिघींवीदूतौ "स्वौ च इउवर्णो स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो घिति परे।
4. 'टेः'[19] घिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। यथा– कतरत्।

6. णित्

1. 'अचोञ्णिति'[20] ञिति णिति च परे{जन्तार्घैस्य वृ{ि स्यात्। यथा– सखायौ। सखायः।
2. 'गोतो णित्'[21] गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात्। यथा– गौः। गावौ । गावः।
3. 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' [22] - ञितिणिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्।

7. घित्– 'चजोः कु घिण्यतोः'[23] –चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यतिच प्रत्यये परे। गर्ज्यम्

8. ङित्

1. 'ति विशंतेर्डिति'[24] – विशंतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । यथा– आसन्नविंशाः।

9. खित्

1. 'खित्यनव्ययस्य'[25] खिदन्ते परे पूर्वपदस्य "स्वः स्यात्। यथा– शुनिन्ध्यः।
2. 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' [26] इजन्तादेकाचोर्{म् स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे। यथा– गांमन्यः।
3. 'ख्यत्यात्परस्य'[27] खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य घसिघसोरत उत्स्यात्।

10. टित्

1. आद्यन्तौ टकितौ [28] –टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवयौ स्तः। भविता, पाययति।
2. 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दध्नञ्मात्रचृतयप्ठक्ठञ्क्वरप्' [29] घीप् यथा– कुरुचरी।

11. कित्

1. आद्यन्तौ टकिता [30] –टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवयौ स्तः।
2. 'द्यतिस्यातिमास्थ्ज्ञामित्ति किति'[31] एषामिकारो{न्तादेशः स्यात्तादौ किति। यथा– दितः। सितः।
3. 'दधतेर्हिः'[32] यथा– अभिहितम्। निहितम्।
4. 'दो दद्धोः' [33] घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दध् स्यात्तादौ किति। यथा– दत्तः।
5. 'अच उपसर्गात्तः'[34] अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति। यथा– प्रत्तः। अक्तः।
6. 'अदो जग्ध्ल्र्यप्ति किति'[35] अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च। यथा– जग्धः।

---

8 सिद्धान्तकौमुदी 4/1/6
9 सिद्धान्तकौमुदी 7/1/70
10 सिद्धान्तकौमुदी 6/3/45
11सिद्धान्तकौमुदी 3/1/110
12 सिद्धान्तकौमुदी 7/2/115
13 सिद्धान्तकौमुदी 7/2/117
14 सिद्धान्तकौमुदी 1/1/47
15 सिद्धान्तकौमुदी 3/2/34
16 सिद्धान्तकौमुदी 1/1/53
17 सिद्धान्तकौमुदी7/3/111
18 सिद्धान्तकौमुदी 1/4/6
19 सिद्धान्तकौमुदी6/4/155
20 सिद्धान्तकौमुदी 7/2/115
21 सिद्धान्तकौमुदी 7/1/90
22 सिद्धान्तकौमुदी 7/3/54
23 सिद्धान्तकौमुदी 7/3/52
24 सिद्धान्तकौमुदी6/4/142
25 सिद्धान्तकौमुदी 6/3/66
26 सिद्धान्तकौमुदी 6/3/68
27 सिद्धान्तकौमुदी 6/1/112
28 सिद्धान्तकौमुदी 1/1/46
29 सिद्धान्तकौमुदी 4/1/15
30 सिद्धान्तकौमुदी 1/1/46
31 सिद्धान्तकौमुदी 7/4/40
32 सिद्धान्तकौमुदी 7/4/42
33 सिद्धान्तकौमुदी 7/4/46
34 सिद्धान्तकौमुदी 7/4/47
35 सिद्धान्तकौमुदी 2/4/36

7. 'किति च' [36] किति तद्धिते च तथा। यथा – गाणपतम्। आश्वपतम्।
8. 20. पित्– '"स्वस्य पिति कृति तुक्'[37] – स्तुत्यः। इत्यः।

12. शित्– 'अनेकाल्शित्सर्वस्य'[38] –इदम अश्, इतः।

13. षित्– षिद्गौरादिभ्यश्च' [39] षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च घीष् स्यात्। यथा– नर्तकी। गौरी।

14. सित्– 'सिति च ' [40] सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्। यथा– पर्शूनां समूहः पार्श्वम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अष्टाध्यायी, पाणिनिः, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, 2004
2. सिद्धान्तकौमुदी, भट्टोजिदीक्षित, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, 2009।
3. काशिकावृत्तिः, वामनजयादित्यौ, सम्पा, विजयपालौ विद्यावारिधिः, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, 1995
4. निरूक्तम्, यास्कः, परोपकारिणी सभा, अजमेर, 1987
5. महाभाष्यम्,पतंजलिः,सम्पा,युधिष्ठिर मीमांसकः, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, 1970
6. मिश्र, हरिराम, व्याकरणतन्त्र का काव्यशास्त्र पर प्रभाव, दिल्ली, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, 1994
7. मीमांसक, युधिष्ठिर,संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, सोनीपत, रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़, विक्रम संवत्–2057

36 सिद्धान्तकौमुदी 1/4/16

37 सिद्धान्तकौमुदी 6/1/71

38 सि(ान्तकौमुदी 1/1/55

39 सि(ान्तकौमुदी 4/1/41

40 सि(ान्तकौमुदी 1/4/16